

Галина Кобаса

ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОГО ЗАМКУ У XIV—XVI СТ.

Більшість замків у Тернопільській області є недослідженими з точки зору фортифікаційної архітектури. Актуальність цього дослідження полягає в необхідності аналізу розвитку фортифікаційної архітектури в Україні на прикладі Тербовлянського замку та з'ясуванні особливостей оборонних укріплень у «після княжий» період, рівня їх ефективності у XIV—XVI ст. Тема побудови укріплень Тербовлянського замку піднімалася науковцями неодноразово. Зокрема, слід згадати дослідження, Я. Пастернака, І. Герета, О. Купчинського, Б. Тимощука, М. Ягодинської, М. Ковальчука та ін. Важливим є дослідження Тербовлянського замку, що було виконане в другій половині XIX ст. видатним істориком А. Чоловським [11, с. 22]. Цінність роботи полягає в тому, що при історико — архітектурному аналізі замку автор використовував архівні матеріали. Окрім тексту в книзі є малюнки і план Тербовлянського замку. Будівництво кам'яних замків на території України розпочато ще в часи Галицько-Волинського князівства. Особливого значення набуло будівництво кам'яних укріплень у XIV—XVII ст., коли вони виконували важливі функції оборони краю від нападів татар. Пізньосередньовічні фортифікації виникали, зазвичай, на місцях давньоруських городищ і міст IX—XIII ст. Традиції будівельної техніки давньоруських дерев'яно-земляних фортець, з використанням елементів кам'яної архітектури, знайшли своє продовження і в замках та фортецях XIV—XVI ст. [9, с. 39].

Упродовж 1996—1997 рр. на території замку проводилися архітектурно-археологічні дослідження експедицією Інституту «Укрзахідпроектреставрації» на чолі з Романом Могитечем в процесі яких виявлено 6 етапів будівництва укріплень на Замковій горі [1, с. 84—87]. Архітектурно-археологічні дослідження проводились для встановлення хронології та структури міста. На основі матеріалів археологічних досліджень та архівних історичних документів вдалося окреслити етапи спорудження замку [10, с. 193]:

1. Фаза раннього заліза. Спорудження

оборонного рову за 6,5 метрів від внутрішньої грані існуючої північно-західної стіни.

2. Перепад терас материкової плити заповнено гумусовим ґрунтом, у верхній частині якого масово зустрічається матеріал, характерний для ранньослов'янського періоду та епохи Київської Русі.

3. Помонгольський етап (II половина XIII ст.). Спорудження муру з напільної сторони і розбірка дерев'яних конструкцій над ровом. Спорудження муру і вежі на східному пряслі. Верхню платформу подвір'я знову зачищено до материкової плити, але нижніх терас не відновлено. Вони залишились на рівні верхньої відмітки подвір'я, зі східного боку, обмащені глиною. Вчені припускають, що мури споруджено у XIII ст. заходами Данила Галицького або Льва Даниловича після татарського погрому. Стратиграфічні шари засипки співпадають з уступами муру. Тобто по мірі спорудження муру поверхню підсипали аж до сучасного рівня.

4. «Каземирівський» етап (середина XIV ст.) Споруджено мурований корпус зсередини напільного муру.

5. Руїна і пожежа замку. Очевидно, під час нападу Стефана — Молдавського господаря у 1498 році. Потужний пласт згарищ і глиняної обмазки.

6. 1534 р. Відбудова замку старостою А. Теньчинським. Споруджено підмурівки дерев'яних стін і веж південного і західного прясел. Останнє примкнуло до існуючого північно-західного муру. Будова недбала на недостатньо надійних фундаментах.

Отож, перші оборонні укріплення тут виникли ще в XI ст. за правління князя Василька Тербовлянського. Захищали підступи до князівські твердині земляні вали та рови, залишки яких збереглися до наших днів. Тербовлянське городище стало осередком літописного Тербовлянського князівства. Побудовані князем Васильком укріплення, мабуть, були зруйновані ордами хана Батия в 1241 р. В історичній

літературі побутує думка, що будівництво кам'яного замку у Теревовлі належить польському королю Казимиру III після переможного походу 1349 року та захоплення ним Галичини. Проте під час дослідження даної теми та аналізу доступних джерел впливають нові факти.

Нашу увагу привернула хроніка польського автора XIV ст. Яна (Янка) з Чарнкова (Чарнковського), що проливає світло на деякі історичні події пов'язані з історією України даного періоду. У «CHRONICON POLONORUM» на сторінках 626–627 у «Monumenta Poloniae Historica» (1872), Ян з Чарнкова пише «In terra Rusiae Lamburgam alias Lwow civitatem et duo castra, Przemisl castrum, Sanok civitatem et castrum, Crosno civitatem, Lubaczow, Trebowla, Halicz, Tustan castra». Текст цього документу надає дані про те, що замок (чи скоріше фортеця) у Теревовлі на 1349 р. уже існувала, тобто виникла раніше та її будівництво не належить королю Казимиру III Великому. Він згодом лише модернізував укріплення, оскільки, фортеця виконувала прикордонні функції захисту східних кордонів Польського королівства. У згаданому нами джерелі Теревовля фігурує під назвою «Трембовля» та згадується лише як фортеця, а не місто на відміну від Сянока — «Sanok civitatem». Відомо, що магдебурське право було надано Теревовлі у 1389 Владиславом II Ягайлом. Тому, офіційно першу писемну згадку про замок у Теревовлі, чи, точніше, фортецю (Trebowla castra) можна датувати 1349 роком.

Як зазначає Михайло Грушевський, «Ян з Чарнкова каже, що спадщиною по Юрию-Болеславі володів Любарт, аж 1349 р. Казимир, «напавши з сильним військом, забрав усю землю з усіма городами й замками, зіставивши Любарту тільки місто Лучеськ з його округом і то до волі своєї». Пізнішими словами (про литовські напади 1350 р.) Ян дає розуміти, що в 1349 р. Казимир здобув Володимир, Белз, Бересте, et alia minora» [7, с. 3]. Цей латинський вислів «...і деякі менші», зараховує до останніх і замок в Теревовлі. Доктор історії Леонтій (Левко) Войтович у своїй праці «Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XIII–XIV ст.» (Львів, 1996) зазначає, посилаючись

Рис. 1. План замку старости А. Тенчинського, згідно даних інвентаря 1551 р. накладений на обриси замку О. Балабана 1631р. (М. Ковальчук)

на працю польського дослідника Юзефа Пузини, що князь Олександр Корятович «... тримав Теревовельську волость, надану йому, напевно, Любартом після 1340 р...» [2, с. 109] і далі «... десь в 1341–42 рр. Любарт Гедимінович надав Корятовичам уділи у своїх старих володіннях. Костянтин отримав Брацлавщину, Юрій — можливо північно-східну частину Волині з Любаром, а Олександр — Теревовельщину» [2, с. 109]. Таким чином, з великою вірогідністю можна припустити, що фундаторами/будівничими замку в Теревовлі («Trebowla castra») могли бути як і Любарт-Дмитро, так і його племінник Олександр (син рідного брата Коріата-Михайла). А якщо врахувати подібність мисових замків в Луцьку (Любарта) і Теревовлі, то можна прийти до висновку, що саме Гедиміновичі будували фортецю в «післякняжій» Теревовлі.

Теребовля згадується в числі міст, захоплених Казимиром у 1349 році. Так як ці землі слугували для оборони східних кордонів Польщі у 1360 році на замковій горі проводиться перебудова та підсилення укріплень замку. Практично ніяких відомостей про нього до нашого часу не дійшло, описів чи малюнків не збереглося. Достовірно відомо, що замок Казимира проіснував до 30-х років XVI ст. Зрозуміло, що замок був значно менший

за розмірами. Щодо вигляду, то його можна уявити з існуючого опису замку Тенчинського, який успаткував планувальну структуру оборонних укріплень періоду Казимира Великого. За конфігурацією нова твердиня нагадувала замок князя Василька, бо знаходилась на тому ж самому місті. Там де колись стояв частокіл, з'явилися кам'яні мури товщиною 1,5–2 м. Деякі свідчення про замок Казимира знаходимо у Інвентарі Тербовлянського замку 1551 року, зокрема: «Дерев'яними ділями з північної та східної сторін закривалися пошкоджені місця, а західну і південну сторони замикав кам'яний мур, який залишився ще з Казимирового часу». Можливо, деякі будівлі на території замку, перелічені в інвентарі були зведені Тенчинським на місці колишніх Казимирових [3 с. 53]. Майже за два століття, що минули від часу укріплення замку Казимиром, Тербовля зазнала багато татарських нападів, від яких постраждала і фортеця. Проте зі зміною засобів ураження, тобто із виникненням та масовим впровадженням вогнепальної зброї, традиції спорудження фортифікаційних споруд почали змінюватися спочатку в Західній, а далі й у Східній Європі. Саме таких змін зазнав у процесі тривалих перебудов і Тербовлянський замок. Із деревоземляного замку епохи Київської Русі він поступово, внаслідок численних перебудов, перетворився на фортецю з елементами кам'яної забудови пристосовану до нових оборонних потреб.

Як і більшість фортець Тернопілля, Тербовлянський замок споруджений на високому мисоподібному виступі, що з двох сторін оточений річкою та струмком. У плані фортеця трикутна й повторює обриси мису, на якому збудована. Тому при побудові замків, байдуже, йдеться про замок Василька Тербовлянського чи про кам'яну фортецю, збудовану в XIV ст., чи про замок, відбудований А. Тенчинським у XVI ст., чи про сучасний нам замок, збудований в XVII ст. О. Балабаном — усі вони мають схожу, трикутну форму. Круті схили роблять штурм замка нереальним принаймні з двох боків. Третя сторона, зазвичай, була найбільше укріпленою.

У привілеї, затвердженому Сигизмундом у 1539р., сказано «з приводу того, що Тербовля в цій стороні лежить, з якої на часті напади неприятеля виставлена, хочемо тому щоб була укріплена і що день більшого набирала росту...» [11, с. 18–20]. Під час численних навал загарбників основні бої точилися навколо замку. Через це дуже сильних руїн зазнали оборонні стіни. Тому в 1534р., власним коштом краківського каштеляна Анджея Тенчинського в декілька-місячний термін фортеця була відбудована. Очевидно, саме його

стосується інвентар Тербовлянського замку, описаний 15 років пізніше цього факту, тобто в документах 1551 року. Є свідчення про те, що була створена спеціальна комісія для вивчення стану Тербовлянського замку та складання його інвентар'я. *Inwentarz zamku trembowelskiego i folwarków do niego należących 1551r.* (Zespół (fond) 141. ZBIÓR ALEKSANDRA CZOŁOWSKIEGO Dział (opis) I 244.), оригінал якого знаходиться у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки Стефаника, використаний доктором історії О. Чоловським у роботі «Zamek Trembowelski w 1551 r» [11]. Відповідно до нього, в'їзд до замку був з півночі. Біля виїзної брами знаходилась кімната воротного, над брамою — кімната писаря, там же сторожова вежа. У коморах, справа від брами, тримали запаси вогнепальної зброї. Інвентар називає всі її види: дві старі середньовічні гармати, 15 рушниць, одна нова спіжева (бронзова) гармата на окутих колесах; гаківниць (важких рушниць) — 33 штуки, аркебузів — 26, рогатин — 21, мідних бубнів — 2, ядер — 404, куль гаківничих — 1234, куль аркебузів — 2401; пороху було п'ять великих і дев'ять менших бочок [11, с.11–12].

На території замку знаходилися кухня, пекарня, стайня, 11 дерев'яних комор на мурованому фундаменті та ін. споруди. Призначені вони були для того, щоб у разі небезпеки оборонці і ті, хто шукав тут захисту, мали де жити. В одній з них пушкар тримав запаси вугілля, сірки і селітри для виробництва пороху. Дах комор, як і житла, служив одночасно за поміст для захисників замку: з нього можна було разити ворога «камінням і дерев'яними колодами» (був їх тут величезний запас), а також з вогнепальної зброї [3 с.55]. У кінці цих комор знаходиться мур, що тягнеться аж до брами. На цьому мурі є зроблені арки, на яких каміння для оборони. Біля муру стайня з драбинами та жолобами, де знаходилося 11 коней. У кінці стайні знаходилася пекарня. Згідно інвентаря відомо обладнання пекарні, що знаходилася на подвір'ї замку: стіл з дошки, дві діжки для хліба, одна — для борщу, два сита, корито велике для засолювання веприни. Перед стайнею в землі знаходилися невеликі пивниці, де зберігалися бочки з пивом. У замку перед пекарнею була криниця, з якої за допомогою колеса тягли воду. Також там знаходився інший господарський інвентар: два відра ковані залізом, ланцюг один, довгий мотузок та інші [11, с. 13].

У внутрішньому дворі фортеці стояв ряд будинків. Зліва зі сторони міста знаходилося досить велике дерев'яне помешкання детальний опис якого знаходимо у Інвентарі 1551 року. Маємо такий опис будинку: «...у кімнаті видовжені столи — ,

лавки прості дерев'яні — 3, вікна зашклені 3, одне побите. Піч біла. Двері із засувом на одній скобі. Перед кімнатою сіни з глиняним комином. Вікно без скла. Дерев'яна решітка. З тих сіней інша кімната. Коло цієї кімнати будиночок з мальованими листвами та гербом панів з Тенчина. Стіл мальований чорний, ніжки якого у поганому стані. Піч покрита кахлем зеленого кольору. Крісло плетене з лика. Дверей двоє одні з засувом, інші з замком. З цієї великої кімнати вихід у ще одну з глиняним комином. Ліжко дерев'яне. Лавка проста... Кадлуб дерев'яний» [11, с. 12]. Під будинком знаходився підвал з шістьма коморами для запасів їжі. У замку мешкали підстароста зі слугою і хлопцем, писар зі слугою, два пушкарі, воротний, ключник, пекар, чотири городських слуги, воловці — доглядати стаєнь, два пастухи. Запаси харчів, судячи з опису, були невеликі і, напевне, призначались для харчування замкової служби. Поза замком стояли три фільварки: підзамковий з пивоварнею і два інших — у селах Зубів і Лошнів [3, с. 56].

Одночасно з цим в інвентарі відзначається, що «замок потребує уважного догляду і ремонту». Судячи з інвентар'я, замок, крім сторожової башти над брамою, не був забезпечений іншими баштами, згадки про які зустрічаються в пізніших інвентарях та люстраціях. Сторожова вежа стояла з північного боку, де хребет підвищення підходив до самої стіни і брами. Задля покращення флангового вогню вздовж куртин, ця башта була висунута вперед, що цілком відповідало основним принципам тогочасної європейської фортифікаційної науки [6, с. 9—11]. Кам'яні вежі розташовували всередині міських стін, зазвичай ближче до найбільш уразливої сторони, що забезпечувало

широкий і далекий обстріл навколишньої території. Це давало можливість стріляти по супротивнику з самострілів і луків зверху, самі вежі мало страждали від ударів камнеметних машин. Ймовірно, саме така вежа мала б існувати й на території Теребовлянського замку [7, с. 36].

За даними інвентаря архітектором та дослідником Теребовлянського замку М. Ковальчуком, була також розроблена план-схема подвір'я замку та розміщення будівель (Рис. 1.), накладено схему замку старости Тенчинського 1534 року на обриси замку Балабана 1631 року, руїни якого збережені до сьогодні.

Польський уряд, розуміючи значення Теребовлі для захисту цілого краю, неодноразово намагався відновити та реконструювати замок, що майже щорічно зазнавав ворожих нападів. Розташований на південних кордонах Речі Посполитої Теребовлянський замок для турецько-татарських завойовників був передовим форпостом, здобувши який вони змогли б прорватись у глибину земель ворожої держави для проведення звичних грабежів. Замок відіграв роль опорного пункту. Також замкові склади були місцем зберігання озброєння та запасів продовольства.

Дослідники фортифікації вважають, що замок, збудований старостою Тенчинським у 1534 році, все ж не відповідав тогочасним новітнім досягненням фортифікаційного мистецтва. Проте був максимально пристосованим до місцевого ландшафту і специфіки ведення війни на даній території. Тобто свою функцію захисту південних кордонів Речі Посполитої реконструйований замок виконував досить ефективно за умови відсутності у кримських військ важкої та далекобійної артилерії.

Джерела і література

1. В. Бойко, О. Гаврилюк. Замки Тернопілля. Тернопіль: ТОВ «Новий колір», 2009. С. 84—87
2. Войтович Л. В. Удільні князівства Рюриковичів та Гедиміновичів у XII—XVI ст. Львів, 1996. С. 256.
3. Городиський Л., Зінчишин І. Мандрівка по Теребовлі і Теребовлянщині: Історичний нарис-путівник. Львів: Каменяр, 1998. 294 с.
4. Грушевський М.. Історія України-Руси. Том IV. Розділ I. С. 3. К., 1992 р.
5. Грушевський М.. Історія України-Руси. Том III. Розділ I. С. 7. К., 1992 р.
6. Ковальчук М. Теребовлянський замок. *Галицька брама*, Львів. : вид. «Центр Європи», 1996. № 10. С. 9—11.
7. Липа К. Під захистом мурів (з історії української фортифікації X—XVII ст.). К. : «Наш час», 2007. 184 с.
8. Могитич Р., Лагуш З. Архітектурно-археологічні дослідження міста Теребовлі Тернопільської області. *Вісник інституту Укрзахід проект реставрації*, Львів, інститут «Укрзахід проект реставрація», 1997 р. Т. 6. С. 19—22.
9. Пламєницька О. Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі. *Архітектурна спадщина України*. 1994. С. 39—57.
10. Строць Л. Археологічні дослідження замків Тернопілля. *Волино-Подільські археологічні студії*. 2012. Вип. 3. С. 192—196.
11. Czolowski A. Zamek Trembowelski w 1551 r. Lwow.: Notka wydawnicza, 1935. 214 s.